

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ У НАУКОВІЙ ШКОЛІ ТАМАРИ ЯЦЕНКО (до 60-річчя від дня народження)

Світлана АВРАМЧЕНКО, Ірина СЕРГІЄНКО

Copyright © 2005

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності наукових відкриттів Т.С. Яценко, у визначенні основних етапів становлення її наукової школи, соціально-історичних та наукових передумов формування теоретичних і методологічних засад активного соціально-психологічного навчання та його інструментального забезпечення, специфіки розвитку глибинно-психологічної течії практичної психології у контексті психодинамічної теорії.

Сутнісний зміст. Статтю присвячено аналізу та узагальненню наукових здобутків дійсного члена АПН України, професора, доктора психологічних наук Тамари Семенівни Яценко. У статті відображено основні етапи становлення наукової школи, формування теоретичних та методичних засад методу активного соціально-психологічного навчання, висвітлено подальші напрямки розвитку психодинамічної теорії, з'ясовано зміст основних понять глибинно-психологічної гілки у вітчизняній практичній психології.

Ключові слова: *активне соціально-психологічне навчання, практична психологія, підготовка психологів-практиків,*

Тамара Семенівна ЯЦЕНКО

психодинамічна теорія, свідоме та несвідоме, психологічний захист, позитивна дезінтеграція – вторинна інтеграція на більш високому рівні розвитку, модель внутрішньої динаміки психіки.

Посилення інтересу суспільства до психологічної науки та практики, зростання чисельності державних і приватних вищих навчальних за-

кладів, що готують практичних психологів, розмаїття наукових шкіл та підходів у психології – ці та інші тенденції потребують вирішення багатьох завдань у сфері підготовки фахівців із психологічної допомоги. Формування висококваліфікованого спеціаліста – практичного психолога – пов'язано не тільки з набуттям студентом певної системи знань, норм, умінь і навичок, а й із процесом його особистісного розвитку та самокорекції.

Проблема визначення теоретичної та методологічної бази вітчизняної практичної психології потребує уваги до здобутків сучасних українських дослідників-психологів, серед яких чільне місце посідають фундаментальні наукові праці академіка АПН України Т.С. Яценко.

Аналіз творчого доробку Тамари Семеновни засвідчує, що палітра тематики її досліджень є надзвичайно багатогранною: від проблем психології привласнення геометричних понять і питань педагогічного спілкування до розуміння закономірностей функціонування несвідомої сфери психіки суб'єкта та дослідження методів її пізнання. Наукові студії кінця 80-х та початку 90-х років присвячено психології педагогічного спілкування та психологічній службі в школі. На становлення Т.С. Яценко як відомого науковця вирішальний вплив справили видатні вчені, її вчителі – професори О.Ф. Семенович, Д.Ф. Ніколенко та академік РАО О.О. Бодальов.

Творчий шлях ювілярки безпосередньо пов'язаний з тим історичним періодом у радянській психології, коли у професійному середовищі домінував діяльнісний підхід, який певною мірою знецінював функції внутрішніх детермінант феномена психічного. Вважалося, що свідомість є вищим рівнем регулювання змісту психічної діяльності, котре здійснюється на підґрунті прийнятих людиною цінностей та моральних норм. Для комуністичної моралі була неприйнятною думка про те, що людина не є господарем свого внутрішнього світу, оскільки тоді потрібно було б визнати існування несвідомих душевних процесів, які не підлягають зовнішньому контролю та неопосередкованому спостереженню.

У ті часи більшість науковців доводила, що моральні норми перебувають під впливом ідеології і є інтегративним компонентом життя особистості. Тому майже не враховувалася наявність несвідомої інстанції психіки з її функціональним багатством, власною автономією та взаємозв'язками зі свідомим. У результаті цього в діяльнісному підході свідомому приписували роль домінанти, що призвело до спрощеного розуміння мотивів поведінки суб'єкта. При цьому поза увагою дослідників залишалося не лише несвідоме як внутрішній феномен, котрий не вписувався у зовнішню задану

категорію психічного, а й такі поняття, як немотивовані вчинки, ірраціональні дії, інфантильні та регресивні вияви поведінки. Тому з активного категоріального апарату психолога тих часів випав власне феномен несвідомого, а відтак і належним чином не досліджувалися взаємозв'язки між свідомою та несвідомою сферами психіки. У прокомуністичній психології не знаходилося місця для пізнання феномена психологічних захистів, не кажучи вже про оперування такими поняттями, як витіснення, опір, “хибне коло”, закон вимушеного повторення та ін.

Унаслідок такого дискретно-однобічного розуміння сутності феномена психічного, зусилля дослідників за своєю новизною та адекватністю порушення дослідницьких питань та отримання результатів не сприяли прогресові в інтерпретації цілісної та системної організації психіки. Тому в психології створювалася ілюзія фундаментальності досліджень, які за своєю практичною значущістю та прикладною спроможністю на тлі фрагментарного розуміння психічного виявилися безплідними. Окреслена ситуація зумовила появу тенденції до породження артефактів.

Саме на “дисфункційно-науковому тлі” зародилася у 80-ті роки минулого століття нова галузь психологічної науки – *практична психологія*, що відокремилася від останньої, яка не була “господаркою феномена психічного”. На відміну від останньої, практична спроможна розвиватися лише за умови врахування цілісності феномена психіки, що передбачає розуміння взаємозв'язків свідомого і несвідомого. Щоправда, окремі наукові школи, передусім грузинська, доклали значних зусиль до зрушення проблеми несвідомого з мертвої точки, про що свідчить проведення Міжнародного конгресу в Тбілісі та опублікування чотиритомника “Несвідоме” у 1978 році. Проте більшість психологів не були достатньою мірою зорієнтовані на досягнення належного науково-прикладного підґрунтя, методологічного рівня мислення та світоглядної підготовки у вивченні проблеми несві-

домого в контексті функціонально-цілісного підходу до розвитку психіки. Наукова спільнота у царині психології і донині рухається в дискретно-діяльницькому напрямку. Категорію ж несвідомого багато фахівців використовує подібно до приспіву в пісні: про неї періодично згадують, але вона все ще не набуває дієвості та не має істотного впливу на зміст і характер наукових пошуків. Однак, саме за період розвитку України як незалежної держави, окреслилася тенденція до практичної орієнтації частини психологічних досліджень із фокусуванням уваги на несвідомій сфері.

Наукова активність Т.С. Яценко, починаючи з 1983 року, була зосереджена на створенні оптимальної методики групових занять, яка б забезпечувала підготовку суб'єкта до спілкування, дозволяла здійснювати психопрофілактику і сприяла прискореному розвитку особистості. У зв'язку з цим нею вивчалися механізми та динаміка групових занять, були обґрунтовані методичні засади активного соціально-психологічного навчання [1; 2].

Для розробки власного методу надання суб'єктові психологічної допомоги Т.С. Яценко систематично вивчала досвід різноманітних тренінгових груп. Так, у 1987 році дослідниця стажувалася у Польщі в Гданській психоневрологічній клініці та її філії у м. Бидгощі, проходила інтерперсональний тренінг при Центральному інституті підвищення кваліфікації вчителів у Варшаві. Надзвичайно важливим був отриманий досвід у Ленінградському НДІ психоневрології імені М. Бехтерева при 9-му відділенні групової психотерапії (керівник професор Б.Д. Карвасарський). Згодом Т.С. Яценко у Московському державному університеті імені М. Ломоносова ознайомилася із методикою соціально-психологічного тренінгу під керівництвом професора Л.А. Петровської, співпрацювала з Г.О. Ковальовим (м. Москва) та Ю.М. Ємельяновим (м. Ленінград). Також вона брала участь у роботі шкіл-семініарів (зокрема, у Воронежі, Дзержинську, Вологді Мос-

ковської області, Калугі, Новосибірську та ін.), на яких була не лише спостерігачем, а й сама проводила заняття [3].

У той час зародилося плідне співробітництво з багатьма науковцями Росії, зокрема з А.І. Подольським, доктором психологічних наук, професором МДУ імені М. Ломоносова. У контексті ювілейних подій учений зауважив: "Саме 30 років тому Тамара Семенівна Яценко приїхала на стажування на кафедру, яку очолював П.Я. Гальперін і де я закінчував навчання в аспірантурі й виконував кандидатську дисертацію. Саме тоді ми вперше й познайомилися. Ось уже тридцять років крізь всі терени проходимо разом, підтримуємо один одного, постійно і доброзичливо цікавимося тим, як ідуть справи. І сьогодні ми бачимо, що Тамара Семенівна стала великим українським психологом, чудовим спеціалістом у галузі як фундаментальної, так і практичної психології. ...Ми всі знаємо про її чудові тренінги, щоразу, коли вона приїздить до Росії, просимо проводити ці заняття із нашою молоддю" [3, с. 98].

Перші самостійні кроки у суто практичному реноме пов'язані з оздоровчою базою Черкаського педагогічного інституту "Сокирно", де ювілярка проводила заняття разом із відомим фахівцем-практиком із НДІ імені Бехтерева Борисом Барашем. Так розпочався перший етап становлення методики групової психокорекції, яка потім одержала назву "Активне соціально-психологічне навчання" (АСПН), а глибинно-психологічного спрямування вона набула лише через десятиліття безперервної практики [див. 3].

Пізнання діаметрально полюсних варіантів роботи у групах тренінгу (школа-семінар у Новосибірську, 1980 року, де панівного значення набула школа психіатра із Вільнюса М. Олексійчика, що відноситься до авторитарного стилю, та навчання у м. Варшаві за системою гуманістичного змісту) дозволило Т.С. Яценко адекватніше збагнути суперечливу природу психіки людини, якій притаманна потреба "гуманізму" і водночас тенденція

до влади і домінування. Тоді авторка проаналізувала різні орієнтації у тренінговій практиці й окреслила два полюси: гуманістичний та авторитарний, що вплинуло на постановку проблеми пошуку механізмів керівництва групою психокорекції та індивідуально-особистісних змін на засадах їх збалансованого синтезу. Останнє було покладено в основу формування психодинамічної теорії та методики психокорекційного процесу в межах цілісного підходу до розуміння психіки у взаємозв'язку свідомих та несвідомих виявів [45].

Все це пізніше знайшло відображення у розробці методу АСПН, який синтезував принципи організації групової, соціотренінгової роботи та гуманістичної орієнтації на пізнання особистості в її індивідуально-неповторних властивостях. Відтак у колі наукових інтересів Тамари Семенівни постійно перебувала проблема вдосконалення механізмів (закономірностей) управління груповою динамікою АСПН у єдності взаємозв'язків загальних та індивідуально-особистісних змін, що знайшло свій вияв у відкритті механізмів позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку особистості.

До 1984 року Т.С. Яценко продовжувала пошуки адекватної назви групових занять (групи зустрічей, групи довірливого спілкування та ін.), які вона активно розробляла та апробувала з різним контингентом – студентами, вчителями, керівниками підприємств та шкіл, працівниками науково-дослідницьких інститутів, викладачами педмайстерності [2; 3]. Саме у згаданому році назва “активне соціально-психологічне навчання” (АСПН) була оприлюднена в науковій літературі (так Т.С. Яценко відмежовувалася від “тренінгів”). Методику цього типу групових занять описано в книзі, вперше виданій у Черкасах [4] завдяки сприянню доктора історичних наук, професора М.І. Бушина. Згодом важливою подією у науковому світі став факт опублікування 1985 року брошури “Динаміка особистісних змін суб'єкта при груповому навчанні

спілкуванню” (рос. мовою) у м. Грозному [5]. Видання надруковано за сприяння та підтримки відомого вченого, ректора Чечено-Інгушського державного університету В.А. Кан-Каліка (див. також зб. “Теорія та практика активного соціального навчання” (рос. мовою) [6]). Не менш вагомою подією було видання посібника з АСПН у м. Москві за сприяння академіка-секретаря відділення психології АПН СРСР О.О. Бодальова [7]. Крім того, істотно сприяли популярності наукових здобутків Т.С. Яценко міжнародні семінари (м. Москва, меценатська допомога – фонд Сороса), де дослідниця проводила заняття з тренерами Т-груп.

Із приводу цього етапу своєї творчості сама ювілярка зауважує: “Завдяки значним зусиллям академіка О.О. Бодальова та професора Л.Ф. Рувінського, психологи з різних куточків СРСР регулярно збиралися на наукові сесії та науково-практичні семінари, які проводились або у Москві, або в Підмосков'ї. На таких семінарах-практикумах мені неодноразово випадала нагода проводити АСПН із викладачами, аспірантами, науковцями, психологами-практиками та ведучими Т-груп з усього Союзу. Особливий інтерес такі заняття викликали у тих, хто сам був практичним психологом, цікавився педмайстерністю чи соціотренінгом. У Москві формувалася група наукових дослідників, які вміли щось “робити руками”. Ми мали змогу єднати свій досвід та навзаєм збагачуватися знаннями. Пам'ятаю, що повний курс АСПН проходила у мене відомий спеціаліст Юлія Борисівна Некрасова – фахівець із психотерапії заїкання” [3, с. 45].

Завдяки науковим відкриттям Т.С. Яценко вдалося пояснити спрямованість динаміки суб'єктивної інтеграції психіки, що спирається на умовні цінності. У книзі “Соціально-психологічне навчання у підготовці майбутніх учителів” (рос. мовою) [8] репрезентовано основні механізми групової динаміки та індивідуально-особистісних змін, нового змісту набули такі значущі для практичної психології по-

няття, як суб'єктивна зінтегрованість психіки та об'єктивна її дезінтегрованість. Водночас була обґрунтована їх відмінність від механізмів позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції на вищих рівнях розвитку суб'єкта [5; 8].

Значну допомогу у з'ясуванні проблеми механізмів групової динаміки та індивідуальних змін у психокорекційній групі надали Т.С. Яценко наукові студії К. Донбровського, присвячені проблемам позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції у розвитку суб'єкта. Цей учений розглядав поняття позитивної дезінтеграції у зв'язку з індивідуальною психотерапією та з процесом розвитку особи, котрий властивий перехідному (підлітковому) періоду й уможливорює становлення більш високого рівня психічних можливостей та культури [9]. Підкреслимо, що у дослідженнях К. Донбровського та Т.С. Яценко існують відмінності у трактуванні понять “дезінтеграція” та “інтеграція”, що відповідно спричинено різними контекстами – індивідуальної психотерапії та групової психокорекції. Це впливає також із характеру практики: російський психолог застосовує індивідуальну психотерапію, тоді як українська дослідниця зреалізовує групову психокорекцію, активне соціально-психологічне навчання [9; 10]. До того ж вона слушно вказує на те, що практика психокорекційної роботи, яка не враховує дії механізмів позитивної дезінтеграції та вторинної інтеграції на більш високому рівні розвитку, не лише може не принести адекватних результатів в аспекті особистісного зростання суб'єкта, але й містить небезпеку спричинити негативний вплив на суб'єкта через деструктивність дезінтеграційних процесів [11].

Визначною віхою у становленні психодинамічної теорії та методики АСПН було відкриття двох різновидів “психологічних захистів” – базових (особистісних) та ситуативних (периферійних). Дослідниця стверджує, що без розрізнення психологом-практиком останніх неможливе пізнання (діагностика та

психокорекція) цілісного феномена психіки у її системних характеристиках.

Уперше це відкриття було оприлюднене в 1987 році [8], а ще через рік з'явилися методичні рекомендації за сприяння Міністерства освіти і науки України [12]. Завдяки цим акціям були не лише проведені навчальні семінари при Одеському університеті, а й започатковано новий напрям у розвитку практичної психології, що ґрунтувався на розрізненні базових та ситуативних захистів, ґрунтовнішого розуміння дії захисних механізмів, виділення домінантного за психодинамічною дією “від слабкості до сили”. У такий спосіб була обґрунтована інтеграційна сутність психологічних захистів, котрі функціонують на ілюзорних засадах (в інтересах збереження та підтримання “Ідеалізованого Я”). Звідси очевидно, що важливу роль відіграє взаємозв'язок між різновидами захистів: скажімо, ситуативні захисти, реалізуючи функцію адаптації психіки до соціуму, є способом уможливлення базових захистів, спрямованих на задоволення егоцентричних потреб. На думку Т.С. Яценко, незмінний епіфеномен їхнього перебігу – це відступ від реальності (селекціонування та викривлення інформації, її пропуски, творення ілюзій тощо). Останнє спричиняє виникнення “уявних” проблем, які емоційно навантажують суб'єкта.

У 80-ті роки ХХ століття метод АСПН все ще зберігав орієнтацію на практично-педагогічні аспекти підготовки особистості суб'єкта до процесу спілкування (зокрема педагогічного), що відображає зміст докторської дисертації Т.С. Яценко [13] та публікації того періоду [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8]. Дослідниця зосередила увагу на методичних засадах АСПН, працювала також над удосконаленням його окремих методик (психомалюнку, психодрами, невербальних вправ, рольової гри та групової дискусії) [8]. У ці роки обстоюваний нею метод починає активно використовуватися з прикладною метою, щонайперше для підготовки до спілкування керівника, педагога, учня, під-

літка, ідеолога, студента, абітурієнта, вихованця, працівника психологічної служби [4; 6; 7]. Є підстави констатувати, що застосування окремих елементів методу АСПН позитивно вплинуло на сучасний стан викладання психології та педмайстерності у ВНЗ.

Безпосереднє відвідування занять АСПН дало поштовх для власних наукових пошуків у сфері практичної психології таким ученим, як О.Ф. Бондаренко, М. Болховітін, Л.В. Долинська, Е.Л. Носенко, Н.І. В'юнова, Ю.Б. Некрасова, Л.М. Карамушка, О.В. Винославська, Л.І. Уманець, Н.М. Тарасевич та багатьом іншим фахівцям, котрі брали участь у роботі груп АСПН. Названі психологи-дослідники представляють різні регіони країни – Київ, Дніпропетровськ, Слов'янськ, Донецьк, Миколаїв, Вінницю, Воронеж, Калугу, Москву та ін.

В 1980 році Т.С. Яценко здобула наукове визнання за кордоном і стала членом Міжнародної тренінгової асоціації у Нью-Йорку. Водночас її неодноразово запрошував Міжнародний фонд Сороса для проведення занять за розробленим нею методом АСПН із фахівцями тренінгової практики, які проходили підготовку в Підмосков'ї (керівник Ю. Турчанинова). І це зрозуміло чому, адже практико-зорієнтованим дослідженням Тамари Семенівни притаманне спрямування на цілісний аналіз поведінки суб'єкта, котра спонтанно об'єктивується у групі протягом тривалих занять (АСПН передбачає 8–12 днів роботи). Це дає змогу ґрунтовно вивчати системні характеристики психіки, які так чи інакше пов'язані з дією психологічних захистів. До того ж така робота потребує від психолога-практика здатності продовжити “поздовжній” аналіз поведінкового матеріалу (впродовж усіх занять) кожного з учасників АСПН та навичок виявляти інтегративні характеристики його психіки.

Групова практика АСПН набувала зорієнтованості на з'ясування психологічних причин порушень процесу спілкування та їх зв'язку зі сферою несвідомого.

Саме методика цього навчання сприяє актуалізації творчого потенціалу суб'єкта у напрямку аутопсихокорекції, стимулює здійснення пошуку самостійних, індивідуально неповторних шляхів удосконалення навичок його адекватної поведінки задля оптимізації емоційного самовідчуття, адаптації до соціуму та професійної діяльності. Заняття у групі АСПН пом'якшують вплив дистресогенних чинників на психіку людини і виявляють невідомі раніше її конструктивні особистісні резерви і можливості.

Паралельно з вивченням механізмів групової психокорекції створювався і вдосконалювався відповідний методичний інструментарій, зорієнтований на нівелювання опорів учасників АСПН, які утруднюють вербалізацію несвідомих аспектів психіки. Завдяки застосуванню візуальних засобів самопрезентації кожним учасником навчальної групи відкрилися нові горизонти пізнання його індивідуально неповторної, внутрішньої проблематики як суб'єкта. Серед конкретних методик групових занять увагу Т.С. Яценко привернув насамперед малюнок [1; 8; 14], що пізніше знайшло відображення в розробці методики “Психоаналізу комплексу тематичних малюнків” [10; 15; 16; 17; 18; 19] та сприяло розширенню впливу її наукових досліджень у напрямку глибинного теоретичного осмислення феноменів психіки. Саме завдяки створенню цієї методики наукові пошуки Тамари Семенівни та її наступників, починаючи з 90-х років, набували яскраво вираженого психоаналітичного зорієнтування. А вищезгадана методика, завдяки діалогічній взаємодії з автором та психоаналітичним інтерпретаціям, уможливила виокремлення логіки несвідомого у контексті цілісного дослідження змісту психіки [14; 15], її усистематизованих спрямувань, котрі продукуються несвідомою сферою.

Для 90-х років характерним був вакуум у сфері теорії та практики психологічної допомоги, тоді як запит на психологічні послуги зростав у зв'язку з прогресивними соціальними змінами в Укра-

їні. У цей період стрімкого розвитку набула психологічна служба, хоча бракувало теоретичних засад її існування. Тому вона залишалася неподільною з академічною психологією та орієнтувалася на тестові дослідження, які не адресовані на надання допомоги в цілісному глибинно-психологічному вивченні поведінки суб'єкта. Не дивно, що практичні психологи значною мірою керуються фронтальністю та усередненням отриманих даних, і не вдаються до пізнання унікального внутрішнього світу Я кожної окремої людини. Відкриті кордони та брак власних вітчизняних розробок у сфері психології призвели до того, що психологи-практики почали інтенсивно асимілювати різноаспектний закордонний досвід. У результаті практична психологія була редукована до психотерапії, мінімізувалася увага до групової психокорекції, яка підмінилася психологічним консультуванням або соціально-психологічним тренінгом.

Своїми дослідженнями та успіхами практик-майстер Т.С. Яценко істотно поліпшила наявну тоді ситуацію, утверджуючи цілісний підхід до пізнання психіки суб'єкта й аргументуючи переваги групових психокорекційних форм роботи над індивідуальними. Все це підтвердило правомірність категоріальної значущості психокорекції поряд із психотерапією. І саме це доводить багаторічна практика Тамари Семенівни: нині існує реальна можливість допомогти кожній людині оздоровити свій внутрішній світ шляхом гармонізації двох сфер психіки – свідомої та несвідомої, а також оптимізувати її самореалізаційні процеси, виявити приховані здібності та примножити її відкритість до нового досвіду.

Вихід у світ у 1993 році посібника “Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися” дозволив освітянам і психологам-практикам ознайомитися з теоретичними основами та методичними засадами групової психокорекції, зорієнтованої на оптимізацію особистісного потенціалу

майбутнього вчителя [14]. Фактом офіційного визнання науково-практичних здобутків Т.С. Яценко можна вважати її обрання у 1995 році дійсним членом Академії педагогічних наук України (відділення “Психологія, вікова фізіологія та дефектологія”).

Вагомим внеском у розвиток глибинної психології було видання Т.С. Яценко посібника “Психологічні основи групової психокорекції” (1996), в якому окремий розділ присвячено діагностиці [10]. В концептуальному форматі психодинамічної парадигми остання не може бути формалізованою та тестово обмеженою. Діагностика у психокорекційній групі має процесуальний характер, оскільки здійснюється на засадах діалогічності, порційності та ланцюгової гіпотетичності, за якої кожен наступний крок ураховує результати попереднього.

Досвід роботи з малюнками у психоаналітичному аспекті переконував Т.С. Яценко у важливості розширеного розуміння символіки малюнків у їхньому індивідуальному та архетипному змістах. Особливо продуктивним було відкриття спільності символіки сновидінь, казок та міфів. У той період порушено проблему символізації змісту несвідомого та можливостей його пізнання, що знайшло відображення в дисертації наступника Тамари Семенівни П.В. Теслюка [20]. Символ завжди багатозначний і місткий за змістом. Образний і символічний характер змісту несвідомого потребує складного вміння психолога працювати з візуальним (малюнковим) матеріалом, який продукується спонтанною активністю руки особи, котра мимоволі об'єктивує зміст психіки у її свідомих та несвідомих формовиявах. Отож, важливого значення при цілісному підході до розуміння психіки набуває професійна здатність психолога-практика розуміти символічний характер психічного та вміти дешифрувати його виявлення, визначати системні характеристики несвідомого з урахуванням змісту архетипів, взаємозв'язків між окремими елементами

образів у різних малюнках. Процес дешифрування (інтерпретації) вимагає цілісного осмислення несвідомої сфери. На цьому етапі було встановлено, що смислова структура символу є полізначною та може задавати зміст динамічної тенденції психіки.

На основі теоретичних та методичних розробок Т.С. Яценко було з'ясовано, що тлумачення символу являє собою діалогічну форму знання: смисл символу існує тільки всередині людського спілкування, поза яким можна спостерігати лише зображення. Протилежна крайність – тестова інтерпретація, зорієнтована на уявну (ілюзорну) об'єктивність і чіткість “завершеного” тлумачення, що усуває діалогічний момент, а відтак знижує сутнісні характеристики символу як динамічної системи, що виявляє спрямування енергетики суб'єкта [15].

Дослідження Т.С. Яценко доводять, що ті механізми, на які вперше звернув увагу З. Фройд у процесі інтерпретації сновидінь (згущення, зміщення, натяк та ін.), спрацьовують й у візуальній презентації психіки через психомалюнок. Психодинамічний аналіз малюнків дозволив доповнити цей перелік механізмів символізації: гіперболізація, мінімізація, локалізація, кількісні маскування, схематизація, порушення фізичних закономірностей об'єктів (відсутність окремих частин чи їх спотворення), неприродний синтез якостей предметів, компіляція їхніх окремих елементів тощо. Найяскравіше виявляється дія зазначених механізмів у процесі аналізу малюнків, який дозволяє об'єктивувати системні характеристики несвідомого на основі асоціативних ланцюгів між окремими елементами образів.

Згідно з гіпотезою Т.С. Яценко, здатність до образної передачі психологічного змісту пов'язана з колективним несвідомим та архетипом. Останній у її розумінні – це психодинамічна тенденція, яка сприяє розвитку навичок і вмій подавати в образній формі складний психологічний зміст, забезпечує упорядкування внутрішнього світу суб'єкта за-

галом. Завдяки архетипові психіка використовує “банк” візуальних засобів із підвалин колективного несвідомого, що найвиразніше можна спостерігати у випадках, коли на певний психічний зміст накладається жорстке “табу”, яке ускладнює суб'єктові вияв потреб “Я” у психомалюнках. У статті “Едипів комплекс і внутрішня суперечність психіки суб'єкта” [21] підкреслюється, що це пов'язано з Едиповою залежністю, що спричинює породження особистісної проблеми суб'єкта. Саме завдяки архетипові у поведінці об'єктивується “потаємна” (інтимно значуща) інформація із глибин несвідомого. Психодинамічна інтерпретація комплексу тематичних психомалюнків дає змогу психологові-практику виявити програмування поведінки суб'єкта інфантильними тенденціями. Крім того, доведено, що існує адаптація архетипних символів до індивідуального досвіду суб'єкта.

Науково-дослідницькі зусилля академіка Т.С. Яценко дають підстави сформулювати висновок про можливість пізнання несвідомої сфери шляхом виявлення ітеративних характеристик поведінки суб'єкта у вербально-невербальних формах [22]. Вона зауважує, що внаслідок пристосування до плинної ситуації, що нерідко використовується психікою задля маскування ризикованого для гідності “Я” змісту, формовияви поведінки суб'єкта можуть варіюватися. Проте за нескінченними варіантами психологові потрібно виокремити стале, незмінне, тобто те, що відображається у характері взаємозв'язків між окремими елементами вербального чи образно-графічного матеріалу суб'єкта. Курс АСПН становить 100–140 годин. За менш ніж 100-годинним актом поведінки суб'єкта психологові-практику важко відмежувати несвідоме від свідомого внаслідок їх симультанного злиття. Ось чому Тамара Семенівна не є прихильницею нетривалих психокорекційних занять, адже за таких умов фахівець керується лише фрагментарним поведінковим матері-

алом, що недостатній для повного виявлення внутрішніх логічних зв'язків змісту несвідомого.

Психологові-практику, як неодноразово підкреслює Т.С. Яценко у своїх наукових працях [10; 14; 23; 24], важливо навчитися виявляти логічний (асоціативно-образний) ланцюг, що неодмінно вказує на інфантильні витоки (глибинні цінності). Динаміка останніх окреслюється таким чином: назад – “до стану дитинства”, котрий зберігає заряд емотивності. Амнезія досвіду дитинства унеможливорює його усвідомлену репродукцію, адже механізми, які сформувались у цей період, мають латентний характер, проте задають імперативність впливу на психіку (поведінку) впродовж усього життя суб'єкта. Свідомому відтворенню підлягають лише окремі фрагменти досвіду дитинства, які в уяві суб'єкта важко асоціюються з інфантильними детермінантами, що ускладнює процес самоаналізу.

Т.С. Яценко багато уваги приділяє диференціації ознак психічного здоров'я та психічної хвороби. Їй вдалося відтінити генералізуючу роль механізму заміщення у формуванні системних характеристик психіки порівняно з механізмами витіснення та фіксацій, на яких наголошував З. Фройд [10].

Поряд із поглибленням теоретичної концепції у науковій школі Т.С. Яценко постійно відбувається вдосконалення методичного інструментарію. Останнім часом широко використовується психоаналіз казки [25], а в контексті категорії “об'єктних відношень” для практичної роботи застосовуються об'єктні моделі (предмети) [26].

Найбільш істотним результатом за всі роки науково-творчої діяльності є запропонована Т.С. Яценко “*Модель внутрішньої динаміки психіки*” (див. рисунок у 27; 45, с. 38). Багаторічний інтерес дослідниці до феномена внутрішніх суперечностей підтверджується тим, що це питання вона висвітлила у доповіді на VI Всесоюзному з'їзді Товариства психо-

логів СРСР (1983), де секцією керувала професор Г.М. Андрєєва [3]. При цьому новітній підхід Т.С. Яценко до розуміння структури психіки передбачає урахування аналогічних здобутків З. Фрейда та більш аргументовано доводить лінійність взаємозалежностей суперечливих тенденцій між свідомою і несвідомою сферами, що існують за типом антиномії (на відміну від антагонізму “за вертикаллю”) [3; 27; 28; 29; 30; 31]. Загалом у підґрунтя “моделі внутрішньої динаміки психіки” покладено об'єктивування механізмів інтрасуперечностей та психодинаміки в межах внутрішньої цілісності психіки. Оцінювання конфліктів у соціальних стосунках за таких умов зазнає серйозних змін завдяки визнанню того, що їх динамічною фундаментальною засадою може бути безперервна інтрапсихічна боротьба протилежних тенденцій. Результати системного аналізу внутрішньої динаміки психіки засвідчили складність категорії психічного та багатоаспектність взаємозв'язків між суперечливими за своєю сутністю підструктурами, що адекватно можна номінувати поняттям “антиномія”, основний зміст якого полягає у єдності суперечливих тенденцій.

Пропонована авторська модель демонструє структуру психіки в системному синтезі лінійних (поздовжніх) взаємозалежностей, об'єктивує сутнісну суперечливість кожної підструктури і водночас підкреслює їх поєднання без можливості взаємного нівелювання, усунення однієї з “конкуруючих” сторін, або їх злиття. Вона відображає універсум, що охоплює всі основні підструктурні компоненти психіки, з яких лише одна наслідує “принцип реальності”, а решта – “принцип задоволення”. У сучасному науковому дискурсі категорія “універсум” набуває ознак фіксованої змістовної метасистеми, а поняття “модель” базується на відношеннях ізоморфізму і гомоморфізму, які існують між моделлю і тим, що виступає у ролі прообразу.

У глибинній психології психіку традиційно розглядають у трьох аспектах:

динамічному (як результат зіткнення різноспрямованих психічних сил), енергетичному (розподіл та спрямування енергії) та структурному. У “моделі внутрішньої динаміки психіки” Т.С. Яценко іманентно наявні всі три компоненти. Динамічний аспект представлений через взаємозв’язки свідомого з несвідомим, енергетичний – через спрямування енергії “лібідо” і “танатос”, яка набуває формовияву при розгляді структури за вертикаллю, та структурний, котрому притаманні лінійні й водночас різноспрямовані взаємозалежності. Останній аспект істотно доповнює психоаналітичну трикомпонентну структуру психіки й розкриває сутність лінійних залежностей, важливих для розуміння сферної цілісності психіки. Аналізована модель є результатом узагальнення багаторічного досвіду групової психокорекційної практики, в якій, на думку Тамари Семенівни [27; 28; 29; 30; 31], неможливо досліджувати свідоме відмежовано від несвідомого (як і навпаки), що недостатньо враховується в академічній психології.

Презентуючи “теоретичний погляд” на внутрішню психодинаміку, Т.С. Яценко підкреслює її залежність від соціуму (через нормативні цінності). У цьому контексті розкривається сутність захисної системи суб’єкта, яка спрацьовує “за горизонталлю”: звертається увага на те, що в класичному психоаналізі більшою мірою враховано механізми захисту, котрі нейтралізують натиск “Ід” (вертикаль аналізу). Очевидно, цей факт може пояснити, чому поза увагою залишився такий різновид захисту, який Т.С. Яценко назвала “базовим” (особистісним). “Горизонтальна” захисна система має базовий характер, тобто спричинена глибинно-психологічними цінностями та пов’язана з логікою несвідомого (“іншою логікою”). Розпізнавання “іншої” логіки відбувається саме при встановленні системних зв’язків (в емпіричному матеріалі), проте кожна з горизонтальних ліній на моделі, яку вдалося виявити як

наявність підструктурних компонентів є сама собою суперечливою.

Запропонована Т.С. Яценко “модель внутрішньої динаміки психіки” синтезовано відображає сутність провідних тенденцій цілісної психіки, що забезпечує наукові передумови професійного рівня організації психокорекційного процесу з глибинно-психологічною орієнтацією і видається продуктивним кроком до формування *теорії практичної психології* як наукової основи підготовки фахівців у цій сфері суспільного виробництва. “У психологічній практиці неприйнятним є фрагментарний та вузькоплановий погляди на психічне, з орієнтацією лише на раціональні аспекти, й нехтування ірраціональними, алогічними проявами” [3, с. 131]. Створена Т.С. Яценко модель дає змогу психологам-практикам усвідомити, що “алогічне” (ірраціональне) є таким лише з погляду оцінювання свідомого раціо. Із позицій же цілісного сприйняття психічного ірраціональні явища – це наслідок дії “іншої логіки” (якій вони підпорядковані), причому не менш чіткої, ніж логіка свідомого, а енергетично – ще потужнішої й такої, що перебуває поза часом і простором. Для науковців розуміння її змісту пов’язане з цілісним та адекватним пізнанням психічного, що уникає спрощеного сприйняття цього феномена й унеможлиблює його однобічне тлумачення з позиції категорії “свідоме”. Ось чому у процесі професійної підготовки майбутніх психологів до практичної роботи з психокорекції аналізована модель може відіграти роль нитки Аріадни у складних лабіринтах розуміння та пізнання цілісної психіки суб’єкта, надати допомогу в процесуальному діагностуванні та прогнозуванні певних форм його поведінки, пов’язаних із готовністю до тих чи інших вчинків.

Професіоналізм психолога-практика, як наголошує Т.С. Яценко, полягає в умінні розвінчувати ілюзію, породжену інфантильними інтересами Я (що приховуються за просоціальними цілями),

та прогнозувати деструкції психіки, зумовлені імперативною тенденцією “до минулого”, до “інфантильних цінностей Я”, що спричинює його слабкість та актуалізує почуття меншовартості. Дослідниця наголошує на важливості виявлення у процесі психокорекції дисфункцій психіки, які задають спрямування активності суб’єкта у бік інфантильних цінностей. В об’єктивуванні глибинно-психологічних тенденцій допомагає процесуальна психодіагностика, яка орієнтується на природну єдність діагностики з психокорекцією. “Психологи-практики, – пише визнаний академік, – повинні вміти пізнавати несвідоме й дешифрувати його символічні форми та специфіку вираження змісту “іншої логіки”, порівняно з логікою свідомого. Це дає змогу вивільнити останню з невиправданого підпорядкування інфантильним цінностям Я, котре, унаслідок пріоритетності феномена “минулого” над “теперішнім” та “майбутнім”, задає поведінці суб’єкта регресивний характер” [3, с. 153].

Наукові здобутки академіка АПН України Т.С. Яценко дозволили створити в 2001 році при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького психологічний факультет, де готують фахівців за спеціальностями “Психологія” та “Практична психологія”. Психологічний факультет існує порівняно недавно, однак вже має свої традиції, лейтмотивом яких є гармонійне поєднання навчальних дисциплін із виховними заходами.

Функціонально спроможна теорія психологічної практики, що базується на відповідних науково-методологічних заходах, сприяє підвищенню рівня практичної підготовки та професійної компетентності студентів факультету, де деканом працює Т.С. Яценко. В університеті діє система довузівської підготовки, профорієнтації та профдобору абітурієнтів – майбутніх психологів. Зокрема, щорічно проводиться “День відкритих дверей”, коли демонструють

фрагменти роботи з психомалюнком, психогімнастикою, експрес-діагностикою, тренінговими вправами. На факультеті уперше в Україні впроваджено фахове випробування з психології, яке ґрунтується на авторських ідеях ювілярки. З першого до останнього курсу навчання студенти охоплені наскрізною системою проведення груп АСПН з послідовним посиленням їхньої зорієнтованості на глибинно-психологічне пізнання. Підготовка фахівців-психологів у Черкаському національному університеті передбачає понад 400 годин психокорекційних практикумів за цією авторською методикою Тамари Семенівни.

Творчі та організаційні зусилля Т.С. Яценко спрямовані на втілення ідей гуманізму у психологію та особистісно зорієнтовану психокорекцію майбутніх фахівців, що наочно підтверджує успіх її керівництва, зокрема стиль ділового спілкування колективу очолюваного нею факультету. Молоді викладачі оточені постійною увагою з боку мудрого наставника та турботою більш досвідчених колег. Будь-які важливі питання життя факультету вирішуються колегіально, з максимальним урахуванням потреб кожного співробітника. Сама Тамара Семенівна систематично проводить відкриті заняття, школи-семінари, творчі майстерні, які можуть відвідати всі бажаючі. Така демократична атмосфера є плідним підґрунтям для наукового та особистісного зростання молодих учених, тематика досліджень яких охоплює широку палітру питань глибинно-психологічного напрямку [див. 3].

Проблему самовдосконалення особистості майбутнього психолога, що набула особливої актуальності нині, детально досліджувала Т.С. Яценко [23; 24; 32; 33] та представники її наукової школи у різних аспектах. Зокрема, вивченню методів підготовки психолога-практика присвячено праці О.Г. Солодухової [34], М.П. Зажирка [35], О.Г. Білої [36], Б.Б. Іваненко [26]. Питання методики

АСПН висвітлено у розвідках П.В. Теслюка [20], І.В. Євтушенко [25], С.М. Аврамченко [37]. Можливості глибинного пізнання психіки досліджували О.А. Коновалова [38], І.М. Сергієнко [39], А.Е. Мелоян [40].

Академік Т.С. Яценко – науковець зі світовим ім'ям, якого часто запрошують на зарубіжні наукові конференції. У липні 2002 року вона брала участь у роботі Третього Світового конгресу із психотерапії, що проходив у м. Відні (Австрія), а у жовтні цього ж року мала честь відкривати Міжнародну конференцію у м. Москві (Росія), присвячену сторіччю з дня народження П.Я. Гальперіна. Із 2000 року Тамара Семенівна очолює групу черкаських дослідників із міжнародного проекту RUKAD (у межах програми INTAS) “Шляхи пошуку психічного благополуччя підлітків Росії, України та Киргизстану”. Дослідниця підтримує наукові зв'язки із вченими Білорусії (м. Вітебськ), Росії (м. Москва, Петрозаводськ), Киргизстану (м. Бішкек), Нідерландів (м. Утрехт), Фінляндії (м. Рованьемі), Німеччини (м. Мюнхен).

Тамара Семенівна є одним із співкерівників 16-го напрямку розвитку наукових досліджень АПН України “Науково-методичне забезпечення національної системи психологічних служб”. Плідна творча співпраця пов'язує ювілярку із видатними вітчизняними дослідниками – С.Д. Максименком, Н.Г. Нічкало, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.О. Татенком, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелевою та ін.

Держава високо поцінувала науково-педагогічну діяльність Тамари Семенівни Яценко. Її нагороджено відзнаками “Заслужений працівник народної освіти України” (1996), “Відмінник освіти України” (1999), орденом Княгині Ольги III ступеня (2001). Працюючи на посаді декана психологічного факультету, завідувача кафедри практичної психології Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Т.С. Яцен-

ко виконує значний обсяг науково-громадської роботи загальнодержавного масштабу: вона член Вищої Атестаційної Колегії Міністерства освіти та науки, бюро відділення психології, вікової фізіології та дефектології АПН України; експертної ради ДАК Міністерства освіти і науки; спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій Інституту психології імені Григорія Костюка; спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій при Інституті педагогіки та психології профосвіти АПН України. Тамара Семенівна входить до редакційної ради журналу “Практична психологія та соціальна робота” (м. Київ), редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство” (м. Тернопіль), збірника наукових праць “Педагог професійної школи” (м. Київ).

Ім'я Тамари Семенівни Яценко неодноразово згадується у когорті громадських діячів України, зокрема, у виданнях “Український педагогічний словник” [41], “Імена України. Біографічний щорічник. 2001” [42], “Хто є хто в Україні” [43], “Визначні жінки України”. Н.В. Чепелева з повагою підкреслює: “...Знаю Тамару Семенівну багато років і весь час не перестаю захоплюватися нею як науковцем, як всебічно і гармонійно розвинутою особистістю. Ця дивовижна жінка є одним з небагатьох прикладів такої досконалості, бо вона і чудовий науковець, і чарівна берегиня, і надзвичайно доброзичлива людина. Саме Тамара Семенівна у нас, в Україні, започаткувала новий напрям тренінгової практики. Багато хто займається соціально-психологічними тренінгами. Але найкращі фахівці вийшли зі школи академіка Т.С. Яценко, починали і здійснювали перші кроки саме на заняттях у групах АСПН. Отож, можна сказати, що учні Тамари Семенівни – це вся Україна. Нею можна захоплюватися і як теоретиком – вона єдиний в усій Україні науковець, який розробляє проблеми глибинної психології. Це, певною

мірою, наш “український Фройд” [3, с. 89–90].

Напрацювання Т.С. Яценко, її колеги та учнів у царині обґрунтування теоретичних та методологічних засад практичної психології були високо оцінені Міністерством освіти і науки України. Групі дослідників під її керівництвом довірили розробку галузевого стандарту вищої освіти з напрямку практичної психології, що забезпечує вирішення найголовнішого завдання – підвищення професійної культури психологів-практиків [44].

На сьогодні список публікацій академіка АПН України Т.С. Яценко перевищує 160 найменувань, що відображають її цілеспрямований рух-поступ до розуміння глибин психіки у її цілісному функціонуванні, до розкриття сутності феномена психіки у взаємозв'язках свідомого і несвідомого та пошуку адекватних методів розв'язання поставлених проблем. Вітаючи Тамару Семенівну з 30-річним ювілеєм науково-творчої діяльності, С.Д. Максименко відзначив: “...Вважаю Вас фахівцем високого ґатунку, який зумів проникнути у глибинні стани, переживання і проєкції психічного буття людини, яка конститує її у самості. І ця самість, на мою думку, у Вас є проєкцією в майбутнє, одним з найголовніших і найбільших атрибутивних моментів особистості. Ви є талановитий учений, чуйна і доброзичлива людина, неперевершений співрозмовник і блискучий організатор науки, високий фахівець-психотерапевт!” [3, с. 89].

Отже, розробка академіком Т.С. Яценко психодинамічної теорії у вітчизняній практичній психології ґрунтується на емпіричних результатах групової психокорекції за її авторським методом АСПН. У процесі становлення останній не лише набув практичної орієнтації на здійснення глибинно-психологічної корекції особистості учасників групи, а й досягнув відповідності критеріям адекватності та об'єктивності наукового пізнання цілісної психіки у взаємозв'язках свідомої та

несвідомої сфер. До цього треба додати фундаментальний науковий доробок Тамари Семенівни, що знаходить повновагоме підтвердження ще й у її практичній майстерності як психолога-дослідника, а створена нею авторська версія психодинамічної теорії та досконала понятійно-категоріальна система практичної психології істотно збагачують вітчизняну соціогуманітарну науку і сприяють її інтеграції у світове співтовариство.

1. Яценко Т.С. Проективный рисунок как вспомогательная методика при групповом обучении общению // Вопросы психологии межличностного познания: Сб. науч. трудов. – Краснодар, 1983. – С. 167–173.

2. Яценко Т.С. Проблемы психологии общения // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 171–172.

3. Аврамченко С.М., Теслюк П.В., Лисенко О.М., Бабенко К.А., Будяк Л.В., Іваненко Б.Б. Академік АПН України Яценко Тамара Семенівна: науково-творчий шлях. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Богдана Хмельницького, 2004. – 173 с.

4. Яценко Т.С. Теоретические и методические основы программы активной социально-психологической подготовки учителей к общению с учащимися. – Черкасы: Ротопринт, 1984.

5. Яценко Т.С. Динамика личностных изменений субъекта при групповом обучении общению. – Грозный: Издательство Чечено-Ингушского государственного университета, 1985. – 47 с.

6. Яценко Т.С. К вопросу о механизмах активного социально-психологического обучения общению // Теория и практика активного социального обучения: Сб. науч. трудов. – Грозный, 1985. – С. 29–42.

7. Яценко Т.С. Методические основы активного социально-психологического обучения будущих учителей: Методические материалы к экспериментальной программе “Основы профессионального самовоспитания будущего учителя”. – М.: Изд. АПН СССР, 1986. – 86 с.

8. Яценко Т.С. Социально-психологическое обучение в подготовке будущих учителей. – К.: Вища школа, 1987. – 110 с.

9. Dąbrowski K. Dezintegracja pozytywna. – Warszawa: PIW, 1979. – 119 p.

10. Яценко Т.С. Психологичні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

11. Яценко Т.С., Аврамченко С.М. Поняття “дезінтеграція” та “інтеграція” в контексті групової психокорекції // Шлях освіти. – 2003. – № 1. – С. 30–34.

12. Яценко Т.С. Методические основы активного социально-психологического обучения будущих учителей // Методические рекомендации по формированию творческой активности студентов на занятиях по педагогике и в процессе их самостоятельной работы (для преподавателей и студентов университета): Сб. науч. трудов. – Ч. 2. – Одесса, 1989.

13. Яценко Т.С. Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися // Автореф. ... д-ра психол. наук. – К., 1989. – 40 с.

14. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.

15. Яценко Т.С. Від тестового до психоаналітичного розуміння психомалюнку // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 11–23.

16. Яценко Т.С., Кмит Я. М., Мошенская Л.В. Психологический анализ комплекса тематических рисунков. – М.: СИП РИА, 2000. – 192 с.

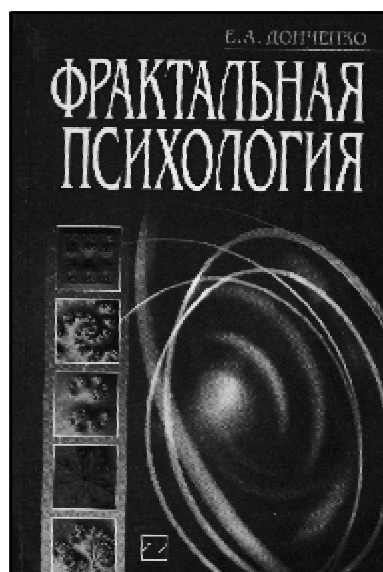
17. Яценко Т.С., Чобітько М.Г., Доцевич Т.І. “A DRAWING IN THE PSYCHOCORRECTION WORK OF A PRACTICAL PSYCHOLOGIST [based on materials of psychoanalysis of the complex of theme drawings]” (“Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика [на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних малюнків]”). – Черкаси: Брама, 2003. – 216 с.

18. Яценко Т.С. Психоанализ тематических рисунков (практика и теоретические обобщения) // Журнал практического психолога. – 2004. – № 1. – С. 156–188.

19. Максименко С.Д., Яценко Т.С. Психологія поезії в рисунку. — Черкаси, 2004.
20. Теслюк П.В. Полівалентність змісту символіки тематичних психомалюнків (на матеріалі професійної підготовки психологів-практиків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. — Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2000. — 20 с.
21. Яценко Т.С. Едипів комплекс і внутрішня суперечність психіки суб'єкта // Теоретичні питання освіти і виховання: 36. наук. праць. — Вип. 4. — К., 1995. — С. 162–164.
22. Яценко Т.С. Проблема вербалізації та пізнання системних характеристик несвідомого змісту психіки суб'єкта // Професійна освіта: педагогіка і психологія // Польсько-український, українсько-польський журнал. — Ченстохова—Київ, 1999. — С. 391–402.
23. Яценко Т.С., Алексеєнко Б.Н., Бастричев В.С. Програма полного интенсивного курса активного социально-психологического обучения. — Хмельницький: Вид. Національної академії ПВУ, 1999. — 952 с.
24. Яценко Т.С., Кміт Я.М. До проблеми професійної підготовки психологів-практиків // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К.: НДУ, 1999. — Ч. 1. — С. 177–187.
25. Сватушенко Л.В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі міфів, казок, психомалюнків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології імені Григорія Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с.
26. Іванченко Б.Б. Особистісна психокорекція майбутнього практичного психолога (на матеріалі підготовки психологів-практиків за методом АСПН) (канд. дис. подано до захисту).
27. Яценко Т.С. Проблема дослідження несвідомої сфери психіки суб'єкта // Феноменологія широти (до 100-річчя від дня народження Карла Роджерса): Матеріали науково-практичної конференції 27–29 вересня 2002 року. — Вінниця: Поділля-2000, 2002. — С. 145–159.
28. Яценко Т.С. Функціонально-структурний підхід до розуміння психіки у її внутрішній динаміці // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002 / Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. — Ч. 1. — Харків: ОВС, 2002. — С. 452–468.
29. Яценко Т.С. Новий підхід до пізнання психічного в його внутрішній динаміці // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — Вип. 23. — К.: Нора-Друк, 2003. — С. 419–433.
30. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання: Навчальний посібник. — К.: Вища школа, 2004. — 679 с.
31. Яценко Т.С. Психодинамічний підхід до психокорекції в контексті психоаналізу малюнків. — Черкаси, 2004.
32. Яценко Т.С., Олексієнко Б.М., Предборська І.М., Сильнов В.М., Іщенко Д.В., Сафін О.Д. Основи загальної та військової акмеології. — Хмельницький: Вид-во Національної академії прикордонних військ України, 1999. — 379 с.
33. Яценко Т.С., Кміт Я.М., Алексеєнко Б.Н. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика: Учебное пособие. — Хмельницький: Издательство НАПВУ; М.: Издательство СИП РИА, 2002. — 792 с.
34. Солодухова О.Г. Психологія становлення особистості молодого вчителя в процесі професійної адаптації: Автореф. дис. ... д-ра. психол. наук: 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К., 1997. — 39 с.
35. Зажирко М.П. Глибиннопсихологічні передумови активізації процесу спілкування (акмеологічний підхід): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К., 1998. — 17 с.
36. Біла О.Г. Психокорекційні можливості методу активного соціально-психологічного навчання (на матеріалі підготовки психологів-практиків): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський державний університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
37. Аврамченко С.М. Пізнання внутрішньої суперечливості психіки суб'єкта методом психомалюнку: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Прикарпатський державний університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
38. Коновалова О.А. Глибиннопсихологічне пізнання феномена експектацій методом активного соціально-психологічного навчання: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. — К., 2002. — 18 с.
39. Сергієнко І.М. Глибиннопсихологічні передумови ставлення суб'єкта до інших людей (на матеріалі активного соціально-психологічного навчання): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2004. — 20 с.
40. Мелоян А.Е. Глибиннопсихологічні витoki агресивності особистості (на матеріалі активного соціально-психологічного навчання): Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. — К., 2004. — 20 с.
41. Український педагогічний словник. — К.: Либідь, 1997. — С. 374.
42. Імена України. Біографічний щорічник. 2001. — К.: Фенікс, 2002. — С. 655.
43. Хто є хто в Україні. — К.: К.І.С., 2000. — С. 566.
44. Галузеві стандарти вищої освіти. Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра за спеціальністю 6.010100 “Практична психологія” напряму підготовки 0101 “Педагогічна освіта”. — К.: МОН України. — 325 с.
45. Яценко Т.С. Теоретико-методологічний підхід до цілісного розуміння психіки у її структурних компонентах // Психологія і суспільство. — 2004. — №4. — С. 37–59.

Надійшла до редакції 21.02.2005.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Донченко О.А.

Фрактальна психологія (Доглибинні основи індивідуального та соціального життя). — К.: Знання, 2005. — 323 с.

Це третя книга відомого вченого-психолога, присвячена найфундаментальнішим питанням психосоціальної науки — природі, функціям і реальній дії на життя людини двох базових детермінант — індивідуальної та колективної психіки. Прагнучи до наукового розв'язання загадки глибинних механізмів, що лежать в основі життєдіяльності людини і суспільства, автор робить спробу синтезу новітніх досягнень у психології, соціології, фізиці та математиці. Проблеми самоорганізації носіїв психічного, розшифрування психогенетичного коду людини і суспільства, психоінформаційної природи уподобань, ціннісних орієнтацій, політичних, наукових і культурних ідеологій та ін. розглядаються у поліпарадигмальному просторі.

Книга адресована широкому колу читачів, і насамперед психологам, соціологам, філософам, політологам, політикам, журналістам та іншим спеціалістам у галузі гуманітарних наук. Книга буде корисна студентам. Вчителі та викладачі можуть використовувати пропоновану працю як посібник для спецкурсів.

З питань придбання звертайтеся за телефоном у м. Києві: (044) 272-32-32.